कांस्यं बुद्धिप्रदं रुच्यं रक्तपित्तप्रसादनम् ।
पैत्तलं वातकृद्रूक्षमुष्णं क्रमिकफप्रणुत् ॥
आयसे कान्तपात्रे च भोजनं सिद्धिकारकम् ।
शोथपाण्डुहरं बल्यं कामलापहमुत्तमम् ॥
शैलजे मृण्मये पात्रे भोजनं श्रीनिवारणम् ।
दारूद्भवे विशेषेण रुचिदं श्लेष्मकारि च ॥
पात्रं पत्रमयं रुच्यं दीपनं विषपापनुत् ॥
जलपात्रन्तु ताम्रस्य तदभावे मृदो हितम् ॥
पवित्रं शीतलं पात्रं घटितं स्फटिकेन यत् ।
काचेन रचितं तद्वत्तथा वैदूर्य्यसम्भवम् ॥ * ॥
भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभक्षणम् ।
अग्निसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ॥”
लवणं सैन्धवं ज्ञेयम् । आर्द्रकन्तु कटुकमपि न पित्तविरोधि मधुरपाकित्वात् ॥
“अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्व्वन्तु मधुरं रसम् ।
मध्येऽम्ललवणौ पश्चात् कटुतिक्तकषायकान् ॥
फलान्यादौ समश्नीयात् दाड़िमादीनि बुद्धिमान् ॥
विना मोचाफलं तद्वद्वर्ज्जनीया च कर्कटी ॥
मृणालबिसशालूककन्देक्षुप्रभृतीन्यपि ।
पूर्व्वमेव हि भोज्यानि न तु भुक्त्वा कदाचन ॥
गुरु पिष्टमयं द्रव्यं तण्डुलान् पृथुकानपि ।
न जातु भुक्तवान् खादेन्मात्रां खादेद्बुभुक्षितः ॥
घृतपूर्व्वं समश्नीयात् कठिनं प्राक् ततो मृदु ।
अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति ॥”
अयमर्थः । प्राक् घृतपूर्व्वं कठिनं समश्नीयात् । यथा काश्यादिवासिनः प्रथमं सव्यञ्जनां घृतपूर्व्वां रोटिकां भुञ्जते । ततो मृदुसूपादिकमोदनं भुञ्जते । अन्ते पुनर्द्रवाशी भोजनान्ते दधितक्रदुग्धादि भुञ्जते ।
“यद्यत् स्वादुतरं तत्तद्विदध्यादुत्तरोत्तरम् ।
भुक्त्वा यत् प्रार्थ्यते भूयस्तदुक्तं स्वादु भोजनम् ॥”
स्वाद्वन्नस्य गुणमाह ।
“सौमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं रसनासुखम् ।
स्वादु सञ्जनयत्यन्नमस्वादु च विपर्य्ययम् ॥
अत्युष्णान्नं बलं हन्ति शीतं शुष्कञ्च दुर्ज्जरम् ।
अतिक्लिन्नं ग्लानिकरं युक्तियुक्तं हि भोजनम् ॥
अतिद्रुताशिताहारो गुणान् दोषान्न विन्दति ।
भोज्यं शीतमहृद्यञ्च स्याद्विलम्बितमश्नतः ॥”
गुरु त्रिविधं तन्निवारयन्नाह ।
“मन्दानलो नरो द्रव्यं मात्रागुरु विवर्ज्जयेत् ।
स्वभावतश्च गुरु यत्तथा संस्कारतो गुरु ॥
मात्रागुरुस्तु मुद्गादिर्माषादिः प्रकृतेर्गुरुः ।
संस्कारगुरु पिष्टान्नं प्रोक्तमित्युपलक्षणम् ॥ * ॥
आहारं षड्विधं चूष्यं पेयं लेह्यं तथैव च ।
भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्व्व्यं गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ॥”
चूष्यं इक्षुदाड़िमादि । पेयं पानकशर्करोदकादि । लेह्यं रसालाक्वथितादि । क्वथिता कढ़ी इति लोके । भोज्यं भक्तसूपादि । भक्ष्यं लड्डुकमण्डकादि । चर्व्व्यं चिपिटचणकादि ॥
स्वभावगुरुसंस्कारगुरुणोः स्वभावलघुनश्च भक्ष्यस्य भोजनपरिमाणमाह ।
“गुरूणामर्द्धसौहित्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते ।”
अयमर्थः । माषपिष्टान्नादिभिरर्द्धं सौहित्यं कर्त्तव्यं मुद्गादिभिः स्वाभाविक्या मात्रया तृप्तिः कर्त्तव्येत्यर्थः ।
“द्रवो द्रवोत्तरश्चापि न मात्रागुरुरिष्यते ।”
द्रवः पेयादि । द्रवोत्तरः तक्राद्यधिक ओदनादिर्मात्रातोऽधिकोऽपि मात्रागुरुर्न मन्तव्यः । पेयस्य सर्व्वतो लघुत्वात् । उक्तञ्च सुश्रुतेन । पेयलेह्याद्यभक्ष्याणां गुरु विद्याद्यथोत्तरमिति । पेयं पय आदि । लेह्यं रसालादि । अद्यं ओदनसूपादि । भक्ष्यं मोदकादि ।
“द्रवाढ्यमपि शुष्कन्तु सम्यगेवोपपद्यते ।
विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति ॥”
अयमर्थः । शुष्कमपि स्रोतोरोधकरमपि द्रवाढ्यं सम्यक् पाकं याति । केवलस्य शुष्कस्यान्नस्य दोषमाह । विशुष्कमन्नमित्यादि ॥ अपक्वं तत् किं भवतीत्यपेक्षायामाह ।
“पिण्डीकृतमसंक्लिन्नं विदाहमुपगच्छति ।”
पिण्डीकृतं अष्ठीलावद्भूतम् । असंक्लिन्नं असम्यगार्द्रम् । विदाहमुपगच्छति विदग्धं भवतीत्यर्थः ॥ शुष्कादीनां वैगुण्यमाह ।
शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि वह्निव्यापादमावहेत् ।”
शुष्कं चिपिटादि । विरुद्धं क्षीरमत्स्यादि । विष्टम्भि चणकमसूरादि वह्निमान्द्यं कुर्य्यात् ।
“न भुक्त्वा न रदैश्छित्त्वा न निशायां न वा बहून् ।
न जलान्तरितान् हि शक्तूनद्यान्न केवलान् ॥
पुनर्दानं पृथक् पानं सामिषं पयसा निशि ।
दन्तच्छेदनमुष्णञ्च सप्त शक्तुषु वर्ज्जयेत् ॥”
विषमाशनस्य लक्षणमाह ।
“बहुस्तोकमकाले वा ज्ञेयं तद्विषमाशनम् ।”
बहुलाल्पस्य भक्षितस्य दोषमाह ।
“आलस्यगौरवाटोपशब्दांश्च कुरुतेऽधिकम् ।
हीनमात्रं तनोः कार्श्यं करोति च बलक्षयम् ॥”
अधिकं अन्नम् ॥ अकाले भुक्तस्य दोषमाह ।
“अप्राप्तकाले भुञ्जानोऽप्यसमर्थतनुर्नरः ।
तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणञ्चाधिगच्छति ॥”
अप्राप्तकालः कालादतिप्राक् भुञ्जानोऽसमर्थशरीरो भवति । तथा सति तांस्तान् व्याधीन् शिरोव्यथाविसूचिकालसकविलम्बिकादीन् प्राप्नोति । तेषामाधिक्ये मरणमपि प्राप्नोतीत्यर्थः ।
“कालेऽतीतेऽश्नतो जन्तोर्व्वायुनापहतेऽनले ।
कृच्छ्राद्विपच्यते भुक्तं न स्याद्भोक्तुं पुनः स्पृहा ॥
कुक्षेर्भागद्वयं भोज्यैस्तृतीयं वारि पूरयेत् ।
वायोः सञ्चरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥
रसेनान्नस्य रसना प्रथमेनोपतर्पिता ।
न तथा स्वादुमाप्नोति ततः सेव्याम्बुनान्तरा ॥
अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्न-
मनम्बुपानाच्च स एव दोषः ।
तस्मान्नरो वह्निविवर्द्धनाय
मुहुर्मुहुर्व्वारि पिबेदभूरि ॥
भुक्तस्यादौ जलं पीतं कार्श्यमन्दाग्निदोषकृत् ।
मध्येऽग्निदीपनं श्रेष्ठमन्ते स्थौल्यकफप्रदम् ॥”
अन्यच्च ।
“समस्थूलकृशा भुक्तमध्यान्तप्रथमाम्बुपाः ।”
इति वाग्भटः ॥ भुक्तं भोजनम् ।
“तृषितस्तु न चाश्नीयात् क्षुधितो न पिबेज्जलम् ।
तृषितस्तु भवेद्गुल्मी क्षुधितस्तु जलोदरी ॥”
ननु शिष्टा भोजनान्ते दुग्धं पिबन्ति तत् कथमुचितम् । यतस्त्रिधा विभक्तस्य भोजनकालस्य प्रथमो भागो वातस्य द्वितीयः पित्तस्य तृतीयः कफस्य । अतएवाह ।
“अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्व्वन्तु मधुरं रसम् ।
मध्येऽम्ललवणौ पश्चात् कटुतिक्तकषायकान् ॥”
अस्यायमभिप्रायः । भोजने पूर्व्वं भुक्तो मधुरो रसो बुभुक्षितस्य वातपित्तयोः शमको भवति ।
“भोजनमध्ये भुक्तावम्ललवणौ
पित्ताशये च वह्निवृद्धिं कुरुतः ।
भोजनान्त्यसमये भुक्ताः कटुतिक्त-
कषाया रसा कफं शमयन्तीति ।”
अतो भोजनावसानसमयस्य कफकालत्वात्तत्र कथं श्लेष्मजनकं दुग्धं पातुमुचितं भवति । यत उक्तम् ।
“दुग्धं स्वादुरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्द्धनम् ।
वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलमिति ॥”
उच्यते ।
“विदाहीन्यन्नपानानि यानि भुङ्क्ते हि मानवः ।
तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं भोजनान्ते पयः पिबेत् ॥”
अतएव ब्रह्मपुराणे ।
“कुर्य्यात् क्षीरान्नमाहारं दध्यन्नं न कदाचनेति ॥
लवणाम्लकटूष्णानि विदाहीन्यति यानि तु ।
तद्दोषं हर्त्तुमाहारं मधुरेण समापयेत् ॥”
भोजनावसानसमये दुग्धादिमधुरभोजनेनैव वर्द्धितकफो लवणाम्लकटुभोजनजनितां पित्तस्य वृद्धिं नाशयति पित्तवृद्धिनाशनेन कफस्यापि वृद्धिरुपक्षीणा भवति क्षीणकफवृद्धिरग्निमान्द्यादीन् व्याधीन् उत्पादयितुं न शक्नोति ॥
“एवं भुक्त्वा समाचामेत् कृतयत्नपूर्व्वकम् ।
भोजने दन्तलग्नानि निर्ह्रृत्याचमनञ्चरेत् ॥
दन्तलग्नमशिहार्य्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ।
न तत्र बहुशः कुर्य्याद्यत्नं निर्हरणं प्रति ॥
आचम्य जलयुक्ताभ्यां पाणिभ्यां चक्षुषी स्पृशेत् ।
भुक्त्वा पाणितले घृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते ।
अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥
भुक्त्वा च संस्मरेन्नित्यमगस्त्यादीन् सुखावहान् ।
विष्णुरात्मा तथैवान्नं परिणामश्च वै यथा ।
सत्येन तेन यद्भुक्तं जीर्य्यत्वन्नमिदं तथा ॥
अगस्तिरग्निर्वड़वानलश्च
भुक्तं ममान्नं जरयत्वशेषम् ।
सुखञ्च मे तत् परिणामसम्भवं
यच्छत्वरोगं मम चास्तु देहे ॥
अङ्गारकमगस्तिञ्च पावकं सूर्य्यमश्विनौ ।
यश्चैतान् संस्मरेन्नित्यं भुक्तं तस्याशु जीर्य्यति ॥